

Сергій Плохій

КОЗАКОЗНАВСТВО БЕЗ КОРДОНІВ: НОТАТКИ ПРО КОРИСТЬ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ*

Історіографічна традиція

Серед рукописів Михайла Грушевського в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського у Києві знаходиться копія його неопублікованої рецензії¹ на працю Осипа Гермайзе «Україна та Дін у XVII ст.», що вийшла друком як стаття та окремий відбиток у 1928 році². Рецензію було написано для журналу «Україна», редактором якого був сам Грушевський, але номер, де планувалася публікація, не побачив світу через арешт Грушевського на початку весни 1931 року. На час написання рецензії Гермайзе був також заарештований за звинуваченням у належності до вигаданої Спілки Визволення України. Серед тем, піднятих у книзі Гермайзе та в комен-

---

* Це есе є розширеною версією моїх коментарів на виступи Браєна Бека, Ніколая Мінінкова та Крістофа Віценрата про донських і сибірських козаків, що були представлені на конференції «Історія Московської Русі крізь призму регіонів» (Відень, 19–21 червня 2003 р.). Хочу тут висловити подяку Андреасу Каппелеру, організаторові конференції, за заохочення до написання цього есе та дозвіл на дублікацію його українською мовою. Англійською мовою воно має з'явитися під назвою «Crossing National Boundaries: The Case for the Comparative Study of Cossackdom» у збірнику «Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen» (Wien, 2004). Також висловлюю подяку Браєну Беку за коментарі до першого варіанту есе та Миколі Сорочі за переклад його українською мовою.

тарі Грушевського, – питання історії російсько-українських відносин та перспектив порівняльного вивчення українського й російського козацтва. Звичайно, не зацікавлення істориків даними темами стало причиною їх арештів. Проте висловлені обома ідеї викликають неабиякий інтерес, і не меншою мірою через те, що виникли вони за таких драматичних обставин. Радянський режим якраз тоді приступив до «ліквідації козацтва як класу» (послугуючись евфемізмом сталінської доби) – у ході примусової колективізації на Кубані й Дону, а також придушення історичної науки.

Що ж то були за ідеї? Гермайзе стверджував, що майбутні дослідження українського козацтва мали б спиратися на порівняльний підхід, та виступав прихильником пошуку аналогій в історії українських та російських козаків, натомість Грушевський вважав такі студії передчасними. На його думку, порівнювати варто лише явища, вивчені однаковою мірою, а тим часом російське козацтво ще не проаналізоване так детально, як українське. Він також підкреслив особливу роль дніпровських козаків в українській історії: *українська козаччина стаючи елементом державно-творчим, соціально-організаційним – приймаючи на себе роль національного представництва, обов'язки охорони національних інтересів, надмірно піднімалася над примітивними аналогіями козацької дружини, чи козацького коша*. Останній, на думку Грушевського, уособлював ті елементи соціальної організації, які були спільними для українських і російських козаків. Грушевський, однак, не відкидав порівняльного підходу; у висновку він пише: *українським дослідникам в інтересах вияснення своєї козаччини, очевидно, прийдеться приложити руку і до історії великоруської*³.

Сподівання Грушевського, що українські науковці зможуть посприяти російським колегам, не справдилися, бо невдовзі саме козацтво потрапило в Україні до повністю або частково заборонених тем. У підручниках з історії 1930-х рр.

про козацькі повстання почали писати як про селянські війни, маргіналізуючи козаків та перетворюючи їх на негативних героїв марксистського історичного наративу. З одного боку, цьому сприяло засвоєння радянською марксистською історіографією антиелітарної позиції народницької історіографії, а з іншого – дискредитація козацької історії тим фактом, що до неї зверталися українські опоненти більшовицького режиму під час революції. Нове зацікавлення козацтвом, яке припало на 60-ті роки ХХ ст., змінилося антикозацькою кампанією 1970-х, яка велася під гаслами інтернаціоналізму та боротьби з українським буржуазним націоналізмом, гальмуючи наукові дослідження у цій ділянці аж до останніх років існування СРСР. У Росії підтримка козаками царського режиму під час революції та їхній опір колективізації наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. також посприяли маргіналізації козацької історії. Якщо в українській національній історіографії, принаймні до революції, козаки переважно розглядалися як позитивний елемент, що відіграв важливу роль в історії української державності та націотворенні (про це писав, зокрема, й Грушевський у згаданій рецензії на працю Гермайзе), то в Росії більшість істориків, у тому числі патріарх російської історіографії Сергій Соловйов, трактували їх як деструктивний елемент, що ускладнював творення й консолідацію російської державності⁴.

За межами СРСР дослідження козацтва могло провадитися без перешкод, тож не дивно, що впродовж 1980-х рр. у Польщі та Сполучених Штатах праць про історію українських козаків було опубліковано більше, ніж в Україні⁵. На Заході дослідження тривали майже протягом усього ХХ століття. Їх започаткували українські еміграційні автори та західні історики українського походження, які продовжували розглядати козацьке минуле як одну з найвидатніших сторінок своєї історії та фактор, що мав вагоме значення у творенні української нації⁶. Російські історики, письменники та публіцисти, причетні до

пореволюційної та повосної (після Другої світової війни) козацької еміграції, продовжували писати про російське (донське, терське та ін.) козацтво, зосереджуючись переважно на його новітній історії. Однією з найбільш впливових книг цієї доби стала праця німецького вченого Гюнтера Штьокля, написана 1953 року⁷.

У Сполучених Штатах репутація козацтва залишає бажати кращого через її близьку асоціацію з історією антисемітизму у Східній Європі – асоціацію, що панує до сьогодні в наукових колах Північної Америки. Проте масовий читач продовжує купувати книги з даної теми, захоплюючись романтичним образом козака, який постав у творах Миколи Гоголя та Льва Толстого, а також історією козацької участі в наполеонівських війнах та кримській кампанії. У більшості книг, які з'явилися в англomовному світі в другій половині ХХ ст., російські й українські козаки зображені як гомогенна група. Відповідні твори, написані аматорами з популяризаторською метою і, зрозуміло, далекі від застосування порівняльного підходу, спрощують історичний матеріал, швидше спотворюючи його, ніж прояснюючи⁸.

Такий самий недолік властивий навіть більш серйозним та детальним дослідженням, як-от книжці Філіпа Лонгворта «Козаки»⁹. Оцінюючи її у «*Slavic Review*» Іван Лисяк-Рудницький відзначив заслуги автора щодо висвітлення предмету, але разом з тим вказав на те, що в праці не ідентифіковано відмінних рис українського козацтва порівняно з його російським аналогом. Як приклад браку уваги до національної специфіки українських козаків і тенденції розглядати українську історію крізь призму російської історичної парадигми, Лисяк-Рудницький цитує уміщений у книжці курйозний опис святкування однієї з перемог над поляками, де українські козаки грають на російських балалайках. У рецензії вказано й на відмову Лонгворта розглядати Гетьманат як козацьку держа-

ву, а також на його твердження, ніби українське козацтво не мало достатніх ознак національної ідентичності¹⁰. В обміні листами після публікації цієї рецензії Лонгворт звинуватив Лисяка-Рудницького в запереченні важливості порівняльного підходу до історії козацтва. Своєю чергою, Лисяк-Рудницький висловився на підтримку порівняльних студій, розвиваючи далі свою ідею про провідну роль козаків у ранньомодерній Україні та про їхній внесок у розвиток української національної ідентичності¹¹. Отже, як і 40 років тому Михайло Грушевський, він засвідчив бажаність порівняльних досліджень – але з врахуванням своєрідності українського козацтва, його відмінної національної ідентичності та ролі, котру козаки відіграли у державотворенні.

Плюси і мінуси національної парадигми

Сьогодні завдання порівняльних студій з історії козацтва можна сформулювати як заклик переступити межі національної історіографії, попросившись із параметрами, що були встановлені національною парадигмою. У часи «тріумфального маршу» національної парадигми в східнослов'янських історіографіях ХІХ ст. романтизована козацька минувшина була швидко опанована національними істориками. Наскільки корисною виявилася ця парадигма для вивчення козацької історії? Чи це був стимул, чи перешкода для досліджень? Обговорення даного питання варто почати з розгляду позитивних впливів національної ідеї на історіографію. Насамперед слід зазначити, що більшість відомого на сьогодні матеріалу про козацтво було зібрано, оцінено й інтерпретовано істориками, які працювали в рамках національної історіографії. Саме національна парадигма перемістила увагу істориків з династій та держав на соціальні групи й народні маси, що сприяло вивченню козацтва. Дезінтеграція всеросійського історичного наративу в ХІХ – на початку ХХ ст. та поява на його руїнах російської й української національних історіографій виявили вагомість низки відміннос-

тей між українським і російським козацтвом, які раніше оминалися або недооцінювалися. Українські й російські історики на основі нових національних парадигм провели межу між різними групами козаків саме там, де вона насправді існувала від XVI до кінця XVIII ст. – вздовж польсько-московського кордону, і це дало змогу з'ясувати відмінність козацьких спільнот, яка обумовлювалася багатовіковим існуванням у політично, релігійно й культурно інакших державних утвореннях. Нова парадигма також привернула увагу до питання національної ідентичності козаків, що доти або не піднімалося, або ж піднімалося з панросійської перспективи.

Водночас національна парадигма привнесла суттєві викривлення в ділянку козацької історії. У Росії, як уже згадувалося, козаки як предмет дослідження були маргіналізовані, оскільки вважалося, що російське націотворення почалося й проходило в столицях та центральних регіонах країни, а не на периферії, котру заселяли й охороняли козаки. В Україні, навпаки, забагато уваги зверталося на участь козацтва у націотворенні (або діяльності, що її можна так інтерпретувати) – на шкоду дослідженням їхньої соціальної і культурної історії. Такий підхід призводив до маргіналізації минулого некозацьких регіонів України та перебільшував роль козацтва в українській історії. До того ж, поєднання Гетьманату, козацьких формувань Правобережної України та Запорозької Січі в спільному понятті українського козацтва ускладнило дослідження відмінностей між ними, роблячи «непатріотичним» вивчення протиріч і конфліктів між Гетьманатом та запорожцями й відвертаючи увагу від проведення паралелей між історією Запорозької Січі та, скажімо, донських козаків. Значно звужена за радянського часу концепція українського козацтва, як правило, виключала й кубанських козаків, оскільки ті перебували по російський бік тодішніх міжреспубліканських кордонів, а тим часом категорія російського козацтва фактично не залишала місця для виз-

нання їхньої національної самобутності. З іншого боку, західні дослідники ставили під сумнів козацький характер Гетьманату, а їхні радянські колеги, пишучи про участь козаків у так званих «селянських війнах» XVII–XVIII ст., також твердили, що жодне з очолюваних козаками повстань не досягло мети, незмінно придушуючись. У такий спосіб з поля зору фахівців повністю випадало дослідження козацької державності.

Чи існує ефективний спосіб використання потенціалу національних історіографій, уникаючи в той же час недоліків, пов'язаних із односторонністю національної парадигми? Одним із завдань даного есе якраз і є нагадати, що такий шлях безпосередньо пов'язаний із порівняльними дослідженнями. Такий підхід часто проголошували, але рідко впроваджували через несприятливі обставини: радянські науковці мусили працювати під політичним наглядом, а західні вчені не мали доступу до східноєвропейських архівів та бібліотек¹². Недавнє (після 1991 р.) відродження козацьких студій в Україні, Росії¹³ і на Заході (тут за останні десятиріччя з'явилася молода генерація науковців, які поєднують західну історичну методологію з дослідженням архівних джерел)¹⁴ знову поставило це завдання на порядок денний. Останні публікації як на Сході, так і на Заході засвідчують новий інтерес до історії козацтва з боку вчених, а також вказують на нові можливості для порівняльних досліджень¹⁵. Які ж найбільш перспективні напрями таких досліджень? Я спробую дати хоча б часткову відповідь на це питання, поставивши деякі проблеми з історії українського козацтва XVII ст. у ширший, «всекозацький» контекст.

Володарі та козаки

Одне з питань, яке на основі широких архівних матеріалів розглянув у своїй доповіді на згаданій Віденській конференції Крістоф Віценрат¹⁶, стосується відносин між державною владою та козаками на ранніх етапах їхнього становлення як

соціальної групи. Для науковців, що обізнані із ранньою історією запорозьких козаків, представлена Віценратом картина дає можливість провести численні паралелі й окреслити низку тем, дослідження яких сприятиме кращому осмисленню козацької історії як з російської, так і з української перспективи. Серед таких тем, зокрема: соціальне походження козаків, організація перших козацьких загонів, функціонування інститутів військової демократії в мілітаризованих прикордонних суспільствах, роль лідерів (отаманів/атаманів) у козацьких громадах, рівень контактів між козацькими поселеннями й метрополією. Не менш перспективним здається порівняльне вивчення відносин між козаками й державною владою – для їх аналізу існує набагато більше джерел, ніж для досліджень соціальної історії козацтва. Стосунки між московськими воєводами й козацькими загонами в Сибіру XVI– XVII ст. можна порівняти з подібними стосунками між прикордонними старостами Великого князівства Литовського та дніпровськими козаками на початку і в середині XVI століття. Накладання податків на продукти козацької торгівлі (хутра в Сибіру, риба, мед тощо в Україні) було одним із способів, який обидві держави використовували для експлуатації козацької економіки. Такою ж мірою важливими у стосунках між урядом і козаками були спроби урядників, що резидували в прикордонних укріпленнях (замках в Україні та острогах у Сибіру), встановити контроль за козацькою військовою активністю. Аналізуючи ці та інші паралелі, що безумовно мають виявитися у ході подальших досліджень, можна буде встановити подібності у ранній соціальній організації козаків та в їхній економічній і військовій діяльності у межах євразійського степового прикордоння, а також виявити схожі методи, які використовували литовський, польський і російський уряди для контролю над козаками.

Порівняння взаємин між урядами й козаками Сибіру та Подніпров'я показує, звичайно, не лише схожості, але й

відмінності в статусі російських і українських козаків та в політиці їхніх держав. Зупинюся лише на трьох із них – на мою думку, найбільш очевидних. Перша стосується урядового жалування, або регулярних виплат козакам та міри контролю, здійснюваного урядовцями. З російських джерел добре відомо, що російські козаки набагато більше залежали від царського жалування та постачання провіанту й амуніції, ніж українські козаки за литовського, польського чи російського правління. Хоча вони теж зрідка отримували жалування й провіант від царя ще до 1648 р., але ці виплати були не регулярними, безпосередньо пов'язуючись із конкретними військовими експедиціями; набагато менше українське козацтво залежало й від виплат із литовської та польської скарбниць. По-перше, платню, або жолд отримували лише реєстровики; по-друге, гроші надавалися лише за участь у санкціонованих урядом військових кампаніях, причому їх виплата часто відстрочувалася або й взагалі не надходила. Умови, висунуті на початку повстання Богдана Хмельницького, показують, що на середину XVII ст. козацькі домагання виплат взагалі відійшли на другий план, вже не маючи того значення, що раніше. Варто було б простежити, до якої міри роль урядового жалування зменшилася у Речі Посполитій та Московській державах після того, як козацтво перейшло від степової торгівлі та розбою до більш осілого способу життя, перетворюючись на окремий соціальний стан.

Інша важлива відмінність у відносинах між державою та українськими і російськими козаками стосується цілей урядової політики. У Московії жалування виплачувалося майже виключно за службу, здійснювану козаками в місцях їхнього поселення – як заохочення до боротьби з ворогами та захисту кордонів. Поява першого козацького реєстру та перших виплат козакам в Україні має інакший характер. Їх було вперше організовано в окремі підрозділи з відповідною платнею королями Зигмунтом Августом та Стефаном Баторієм не для військо-

вих дій проти кримських татар і турків, а за те, що вони погодилися покинути степове прикордоння і вирушити на поля битв з Росією у Ливонській війні. Далі, аж до середини XVII ст., польсько-литовська влада, прагнучи зберегти мир з Османською імперією, витрачала більше енергії, аби перешкодити козакам нападати на турецьких васалів (Крим і Молдову), ніж на те, аби організувати їх на боротьбу з південними сусідами. Натомість Москва набагато менше переймалася діями донських козаків проти Туреччини й Криму. Наприкінці 1630-х – на початку 1640-х рр. царський уряд відмовився прийняти з рук донців «подарунок» – захоплену турецьку фортецю Азов, і аж до 1670-х рр. у своїх відносинах зі Стамбулом знімав із себе будь-яку відповідальність за козацькі акції. Згодом козацтво пробували використати у військовому протистоянні з Османською імперією у Північному Приазов'ї, а до ведення бойових дій за межами Дону тутешні козаки були залучені ще пізніше.

Ще одна важлива відмінність у стосунках між російськими й українськими козаками та, відповідно, їхніми урядами полягає в тому, що Москву та Литву (пізніше Річ Посполиту) представляли у контактах із козаками різні типи урядовців. У Московії це були воеводи, яких центральний уряд часто змінював і які цілком залежали від волі царя та його придворних. У польсько-литовській державі прикордонними урядниками виступали члени князівських та магнатських родин – заможні, напівавтономні від центрального уряду люди, що здебільшого переслідували власні військові, економічні та політичні цілі. Хоч, для прикладу, й можна провести певні паралелі між приватними козацькими арміями князя Костянтина Острозького в Україні та родини Строганових у Сибіру, головна їхня відмінність полягає у тому, що Острозький як київський воєвода був частиною владного апарату, тобто представляв не лише власну позицію, але й державу. Строганов же, близько співпрацюючи із державою, не був її представником у Сибіру. Слабкість

центрального уряду та численність і різновекторність магнатських інтересів у прикордонних землях Речі Посполитої, без сумніву, посприяли розвиткові українського козацтва у більш потужну й незалежну силу, ніж козацтво російське. Обидві держави вважали козаків за дешевий замітник постійних армій та витрат на укріплення кордону. Але існувала й велика різниця у рівні автономії, яку польський і російський уряди були готові (або вимушені) надавати козацьким військам, що перебували під їхнім контролем.

Політика Москви

Праці Браєна Бека¹⁷ й Ніколая Мінінкова¹⁸ висвітлюють низку важливих елементів в історії відносин між донськими козаками й московською владою, показуючи стратегію, яку застосовували обидві сторони у тривалому процесі вироблення правил гри та взаємних обов'язків. Порівняння змальованої ними картини з відносинами між українським козацтвом та Варшавою і Москвою проливає нове світло на характер цих стратегій. Почнемо з політики, що її московська влада провадила по відношенню до українських козаків. Бек переконливо показав, якою гнучкою була ця політика і як влада була готова поступитися, зустрівши опір, аби потім, коли умови поліпшались, знову заявити про свої вимоги. Історія московської присутності в Україні в другій половині XVII ст. подає нам численні приклади такої самої тенденції. Скажімо, 1667 р. Москва ладна була пом'якшити позицію стосовно призначення воєвод в Україну, але в 1672 р. організувала вибори нового гетьмана, чії повноваження суттєво скорочувалися порівняно з попередниками. Можна сказати, що це мало чим відрізнялося від політики московських правителів стосовно своїх східних сусідів і васалів (а можливо, звідти походило).

В останньому випадку, як зазначає Андреас Каппелер, це призводило до встановлення вільного протекторату, який

підтверджувався клятвою та призначенням лояльного правителя. З точки зору Росії, це створювало статус клієнта, до якого вона б могла завжди звертатися у майбутньому, тоді як друга сторона сприймала це щонайбільше як особистий і тимчасовий акт підлеглості¹⁹. Той факт, що Москва і донські козаки по-різному інтерпретували клятву 1671 р., або що українські козаки й московська влада по-різному бачили свої обов'язки згідно з Переяславською угодою 1654 р., не впливав на готовність використовувати угоди як інструмент підкорення козацьких спільнот та їхніх кочових сусідів. У випадку з Україною московська влада навіть вдалася до фальсифікації угод, як це сталося зі «Статтями Богдана Хмельницького», що їх князь Алексей Трубецькой примусив підписати Юрія Хмельницького в 1659 році.

Андреас Каппелер провів ще одну паралель між московською політикою щодо козаків та степових орд, вказуючи на практику натравлювання однієї групи на іншу. Звичайно, були значні відмінності між проведенням такої політики на Дону чи в інших російських регіонах та в Україні. В першому випадку російський уряд часто використовував козацьких старшин для придушення козацького невдоволення. Приклади «зради» інтересів козацьких мас багатими козаками під час повстань Степана Разіна і Ємельяна Пугачова та передача ними ватажків у руки влади засвідчують успішність такої політики. В Україні теж можна знайти приклади, коли козацька старшина передавала своїх гетьманів Москві (така доля, зокрема, випала Дем'янові Многогрішному й Івану Самойловичу), але це спричинювалося конфліктами всередині самої еліти. Натомість у «московській» історії українського козацтва ми фактично не натрапляємо на випадки використання старшини для придушення антиурядових дій низів, хоча схожих ситуацій було досить до 1648 р., тобто в «польсько-литовський» період. Так, один із наступників Петра Сагайдачного, гетьман Григорій Чорний, у

1630 р. поплатився життям за те, що віддав перевагу лояльності до уряду перед лояльністю до війська.

Коли ж ідеться про відносини між українськими козаками й Московією, то тут набагато частішими були спроби царської влади спровокувати конфлікти в середовищі самої еліти для обмеження влади гетьманів, або використовувати чернь для того, щоб розбити спільний фронт гетьманів і старшини проти Москви. Місцем, де позиція черні та протидія козацькій старшині Гетьманату були особливо сильними, виступала Запорозька Січ, заохочувана й підтримувана в таких акціях Московією. За добрий приклад цього може послужити повстання 1658 р. проти гетьмана Івана Виговського, очолене запорозьким отаманом Яковом Барабашем та полтавським полковником Мартином Пушкарем, або московська підтримка вибору в 1663 р. на гетьманство Івана Брюховецького, кандидата запорожців і черні, який істотно розширив позиції Москви в Україні.

Як показують обидва приклади, тактика натравлювання мас на еліту виявилася в Україні успішною, проте у відносинах з іншими козацькими військами застосовувалася рідко. Чому? На це питання є кілька відповідей, але очевидним здається те, що тактику цього роду російські дипломати, як правило, застосовували проти ворожих держав, а не проти власних підданих, зокрема – козацьких військ під своєю юрисдикцією (скажімо, політика Москви другої половини XVII ст. щодо Гетьманату дуже нагадує її пізнішу політику щодо Речі Посполитої). Створення соціальної напруги з метою дестабілізації розглядалося, швидше за все, в якості легітимного способу змусити еліти бути поступливішими до російських вимог. Натомість всередині держави дестабілізація була неприйнятною, оскільки наражала уряд на соціальні потрясіння на власному прикордонні.

Це підводить нас до важливого питання козацької державності. Гетьманат дає дослідникам козацтва унікальний приклад успішного козацького повстання, яке призвело до

трансформації створених козаками політичних, соціальних та економічних інституцій в апарат державної влади й контролю над великою територією – територією, котра понад століття зуміла проіснувати в умовах, відмінних від тих, що їх виробило козацтво як військова структура. Історія Гетьманату дає також багатий матеріал для порівняльних студій, пропонучи можливі відповіді на питання, поставлені в жанрі віртуальної історії – що було б із російським козацтвом, якби повстання під проводом Разіна, Булавіна чи Пугачова досягли успіху. Створення Гетьманату можна розглядати і як логічний результат еволюції козаків від степових розбійників та торговців до військової сили на службі магнатів та держави, а згодом – до окремого соціального стану, який усвідомив потребу у власному політичному устрої для ефективного захисту своїх інтересів. Козацьку державність також можна трактувати як фінальну відповідь козаків на тиск, спрямований проти них домінуючими силами тогочасних суспільств.

До яких стратегій вдавалися козаки у стосунках із державою? Перша – це використання військової служби як важеля збереження та розширення своїх соціальних, економічних і політичних прерогатив. В Україні застосування цієї стратегії призвело до значного збільшення козацького реєстру, а разом з тим козацьких прав і привілеїв у перших десятиліттях XVII ст., в Росії – забезпечило зростання й тривале існування окремих козацьких військ аж до XX століття. Інша стратегія полягала в організації військових експедицій за кордон, що дозволяло козакам не тільки збагачуватися за рахунок грабунків, але й отримувати додаткові кошти від сусідніх володарів за участь у таких кампаніях. Габсбурзька й Московська держави, скажімо, час від часу платили запорожцям за їхні походи проти Туреччини та її васалів. Закордонні виправи, таким чином, допомагали компенсувати політичні й економічні обмеження, накладені на козаків їхніми власними урядами.

Прикладом ще однієї стратегії є військові бунти, які зазвичай починалися в козацькому середовищі, а далі поширювалися на цивільне населення, що призводило до великих повстань. Історія козацтва рясніє заколотами, які зрештою придушувалися владою (за винятком повстання Богдана Хмельницького), але в перспективі сприяли збереженню козацької незалежності. Не менш важливим інструментом у стосунках козацтва з державою була тактика втечі за межі державної юрисдикції. На рівні дрібних козацьких загонів та окремих осіб це забезпечило тривале існування козацтва як суспільного феномену, а також його неупинне просування у все віддаленіші обшири євразійського степу. На рівні всього козацького війська цей «останній» аргумент часто використовувався як погроза з боку донських козаків, зрештою реалізована некрасівцями, які 1709 р. мігрували під юрисдикцію Криму. Українські козаки, своєю чергою, час від часу переселялися до Московії після невдалих повстань першої половини XVII ст., передвіщаючи рішення Богдана Хмельницького прийняти московський протекторат у 1654 році. Спроба Хмельницького заручитися політичною підтримкою Османської Порти в середині XVII ст. згодом надихнула на такий самий крок Петра Дорошенка, а запорожці після Полтавської битви стали підданими кримського хана.

Порівняльний підхід до історії козацтва дає змогу поставити ще одне питання: чому козацькі інституції найдовше збереглися під російським, а не під турецьким, кримським або польським правлінням? На це не можна відповісти, лише обмежившись вказівкою на величезні розміри Росії чи тривале існування відкритого кордону на Сході. Тут також слід узяти до уваги як різну політику, вироблену стосовно козаків у різних державах, так і реакцію на неї козаків. Коли йдеться про російський варіант, то козакоцентрична історіографія традиційно вважає згортання козацьких свобод за головну мету політики Москви. Насправді ж російська правляча еліта часто займала

далеко не ентузіастичну позицію, коли мова заходила про поширення влади царя на бунтівливі козацькі території. Слід думати, інтереси міжнародної політики, а не імператив обмеження козацьких вольностей визначали ставлення Москви до козацтва протягом більшої частини XVII століття. Наприклад, саме бажання не провокувати таких могутніх ворогів, як Османська Порта й Річ Посполита, а також нехіть утягуватися в «некеровану» козацьку політику зумовлювали обережність царського уряду у відносинах з Гетьманатом наприкінці 1660-х рр., коли на чолі посольського приказу стояв Афанасій Ордин-Нащокін.

Християни та мусульмани

Традиційний погляд на роль, яку відігравало козацтво у стосунках з південними сусідами, здається, також не позбавлений певних помилок та упереджень. В сьогоденній історичній уяві російські й українські козаки постають як борці проти татар і турків. Обидві групи козацтва дійсно були втягнуті у військовий, політичний та цивілізаційний конфлікт на кордоні між християнським і мусульманським світами, а католицька польсько-литовська держава й православна Московія залучали козаків до протистояння Стамбулові й Бахчисараю. Та чи були козаки простими пішаками у грі великих держав? Історія обох козацьких спільнот вказує на протилежне, хоча та й друга групи отримували винагороду від своїх християнських суверенів за захист того, що називалося християнською справою. Проте часто не звертають уваги на переймання козаками багатьох елементів культури й традицій своїх нехристиянських суперників, як і на ту обставину, що вони частіше перебували з ними у злагоді, ніж у конфліктах, а іноді навіть віддавали перевагу союзові з «невірними» перед союзом із християнськими монархами. Ці складники козацької історії зазвичай оминають під тиском панівної історіографічної традиції, що змальовує козаків як воїнів за віру. Зокрема, це добре простежується у

сьогоднішній Росії, де модерний національний міф тяжіє до виключення «невірних» татар з російського історичного наративу. В українській історіографії нині такий підхід помалу долається з огляду на політичні обставини та нову національну мітологію, яка підкреслює традицію співпраці між козаками й кримськими татарами.

Щодо останньої, то її коріння сягають ще XVI ст., а в 1620-х рр. українські козаки навіть були втягнуті в кримські справи на боці одного з претендентів на ханський престол. Гучні перемоги Богдана Хмельницького над коронним військом у 1648–1649 рр. були б неможливі без підтримки татарської кінноти. Після поразки Івана Мазепи під Полтавою гетьман-емігрант Пилип Орлик пов'язував свої плани повернення до влади з військовими діями спільно з Кримським ханатом, а Запорозька Січ тоді ж, як уже згадувалося, перемістилася на татарську територію. Окрім Хмельницького й Дорошенка, також інші гетьмани орієнтувалися на Туреччину або приймали протекторат султанів і ханів. У порівняльному контексті ці та інші приклади співпраці між українським козацтвом та мусульманським світом наштовхують на роздуми, чому подібного «братання» не спостерігалось з російського боку. Перехід під мусульманський протекторат був реалізований лише некрасівцями, але чи інші провідники російських козаків думали про союз із мусульманами і чи мали намір просити їхнього покровительства? Чому, наприклад, не дійшло до цього у випадку з донцями? Ясно, що при розгляді цього питання треба взяти до уваги багато факторів – політичних, економічних, соціальних, міжнародних, географічних, етнокультурних, релігійних. Як українські, так і російські козаки були відділені від своїх сусідів-мусульман культурним кордоном, але він суттєво відрізнявся від того кордону, що розділяв обидві козацькі спільноти з урядами та правлячими елітами їхніх держав. У Росії його фактично не існувало, натомість в Україні він був досить помітним, оскільки розме-

жовував українське православне козацтво та польську католицьку владу. За таких обставин союз з етнічно відмінними мусульманами проти етнічно відмінних католиків виглядає набагато менш несподіваним, ніж союз російських козаків із татарами-мусульманами проти православної Російської держави. Звичайно, ця гіпотеза потребує перевірки, але вона підводить нас до надзвичайно дискусійного питання про козацьку національну й релігійну ідентичність – проблему, яка не може бути адекватно досліджена без застосування порівняльного методу.

Питання козацької ідентичності в цілому та відмінності між етнічною свідомістю українських і російських козаків, незважаючи на виняткову важливість для національних історіографій Росії, України й Польщі, залишається набагато менше вивченим, ніж решта аспектів козацької історії. Трохи більше було написано про участь козаків у релігійному житті, особливо в основних релігійних конфліктах доби – боротьбі за і проти церковної унії в Україні та Білорусі та зі старовірами в Росії. Проте й тут порівняльний підхід допоміг би сформулювати низку нових проблем і запропонувати нові підходи до історії як самих козаків, так і релігійної та культурної історії в цілому. Можна провести декілька паралелей відносно підтримки, наданої російськими й українськими козаками переслідуваним конфесіям у своїх державах – православній у Речі Посполитій та старовірчій у Московії. В обох випадках козаки й переслідувані Церкви опинилися у схожих обставинах, живучи поруч у віддалених регіонах своїх країн. Під тиском влади, якій вони протистояли, потрібна була взаємна підтримка: козаки, втягнуті в гострі конфлікти з урядом, потребували релігійної легітимації своїх дій, а Церква – військової та економічної сили козаків, щоб вижити й протистояти владі. Проте інтенсивність та результат цієї співпраці в Україні і Росії виявилися цілком відмінними. В Україні козаки допомогли врятувати переслідувану Церкву і під прапором православ'я згодом самі створили моноконфе-

сійну державу. В Росії, після короткого загравання зі старовірами та гострого внутрішнього конфлікту, козацька еліта залишилася при державній Церкві, так ніколи повністю й не піднявши прапор «старої віри» у боротьбі проти влади.

Чому російські козаки поводили себе інакше, ніж українські, й не надали повної підтримки інакодумцям-священникам проти ієрархів, які виступали за реформу Церкви, підтриману державою? Чому вони не використали повністю потенціал такої співпраці й не проголосили «священної війни» державі? Знову-таки, чіткої й простої відповіді на це питання немає, але існує кілька можливих пояснень, одне з яких я хочу розглянути. Можна думати, головна відмінність між російським та українським випадком полягала у ставленні козацьких старшин до переслідуваної конфесії. В Україні козацькі верхи підтримали гнану Церкву, тоді як донська старшина стала на бік уряду, оскільки та й друга козацькі еліти були зосереджені на цілком різних завданнях, яким підпорядкували релігійне питання. Українська старшина, забезпечуючи під проводом Петра Сагайдачного відновлення православної ієрархії в 1620 р., боролася за визнання своїх станових привілеїв, а щоб досягнути цього – потребувала могутніх союзників в особі православної шляхти. Етнічне походження також єднало їх з іншими членами православної спільноти – українськими князями та міщанством. Згадані фактори у випадку донських козаків були відсутні. Союз їхньої старшини з переслідуваною Церквою навряд чи допоміг би їм набути важливих союзників і поліпшити свої шанси у протистоянні з державою. Перебуваючи на православно-мусульманському кордоні, вони вибрали лояльність до могутньої православної держави та її Церкви замість союзу з духовно сильним, але гнаним і уполісвідженим рухом старовірів.

Це побіжне зіставлення позицій українських і російських козацьких еліт ще раз вказує на потенціал порівняльного підходу у вивченні козацтва – нарівні з іншими проблемами, що

були заторкнуті у цьому есе, яке ставить більше питань, ніж дає відповідей, що, зрештою, є природним на даному етапі вивчення такого багатопланового феномена, як козацтво. Сьогодні заклик до порівняльного вивчення будь-чого, включаючи козацтво, може видатися старомодним, таким що вказує на методологічне «назадництво» того, хто пропонує таку «інновацію» в епоху переважно постмодерної науки. Але для того, щоб розпізнати унікальність голосів минулого, немає іншого шляху, як порівняти їх одне з одним. Поза тим, не можна оминати порівняльного етапу в історіографії козацтва, гадаючи, що цілі, поставлені істориками до придушення історичної науки в 1930-х рр., уже досягнуті або ж неактуальні. Для руху вперед сьогоденнішня історіографія повинна повернутися назад і підхопити ту нитку досліджень, яку наші попередники були змушені покинути через причини, від них цілком незалежні.

¹ НБУ, Інститут рукопису. – Ф. X, № 2913.

² Записки Київського Інститута народної освіти. – 1928, № 3. – С. 106–196. Також окремих відбиток: Київ, 1928.

³ НБУ, Інститут рукопису. – Ф. X, № 2913.

⁴ Про російську історіографію козацтва писали: Th. M. Barrett. *At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700–1860.* – Boulder, Colo., 1999. – P. 1–11, та Sh. O'Rourke. *Warriors and Peasants: The Don Cossacks in Late Imperial Russia.* – Basingstoke, 2000. – P. 13–15.

⁵ Польська історіографія, зокрема, зробила саме в цей час рішучий крок до незаангажованої інтерпретації предмета, починаючи з публікації Збігнева Вуйцика: Z. Wójcik. *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej.* 3 wyd. – Warszawa, 1968. Серед польських авторів, які внесли вклад у цю ділянку у 1980-х рр., слід назвати Терезу Хинчевську-Геннель: T. Chynczewska-Hennel. *Świadomość narodowa kozaczyzny i szlachty ukraińskiej w XVII wieku.* – Warszawa, 1985, а також Владислава Серчика: W. Serczyk. *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.* – Kraków, 1984. Другий том праці Серчика вийшов під назвою «*Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–51*» (Warszawa, 1998).

⁶ Найбільш помітний внесок у розвиток історії українського козацтва мали такі, опубліковані за межами радянської України, праці: В. Крупнуськуй. *Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)*. – Leipzig, 1942; Його ж. *Гетьман Данило Апостол і його доба*. – Augsburg, 1948; Д. Дорошенко. *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності*. – New York, 1985; О. Оглоблин. *Гетьман Іван Мазепа і його доба*. – New York, 1960; L. Okinshevich. *Ukrainian Society and Government, 1648–1781*. – München, 1978; G. Gajecy. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. 2 vols. – Cambridge Mass., 1978; O. Subtelny. *The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*. – Boulder Colo., 1981; Z. E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. – Cambridge Mass., 1988.

⁷ G. Stökl. *Die Entstehung des Kosakentums*. – München, 1953. Серед праць російських еміграційних авторів заслуговує на увагу: С. Г. Сватиков. *Россия и Дон*. – Београд, 1924.

⁸ Серед популярних книг з історії козацтва варто згадати такі: M. G. Hindus. *The Cossacks: The Story of a Warrior People*. – Garden City, N.Y., 1945; repr.: Westport, Conn., 1970; A. Seaton. *The Horsemen of the Steppes: The Story of the Cossacks*. – London, 1985; M. Groushko. *Cossack: Warrior Riders of the Steppes*. – New York, 1993; J. Ure. *The Cossacks*. – London, 1999.

⁹ Ph. Longworth. *The Cossacks*. – New York, 1970.

¹⁰ I. L. Rudnytsky. *A Study of Cossack History* // *Slavic Review*. – 1972, vol. 31, no. 4. – P. 870–75.

¹¹ Ph. Longworth. *Letter to the Editor* // *Slavic Review*. – 1974, vol. 33, no. 2. – P. 413; *Professor Rudnytsky Replies* // *Ibidem*. – P. 414–416.

¹² Серед авторів, які намагалися використати порівняльний підхід до історії козацтва, слід згадати Вільяма Макнейла: W. H. McNeill. *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*. – Chicago, 1964. Проте ця праця демонструє слабкість спроби синтезувати ще не досить опрацьований та досліджений матеріал.

¹³ Серед останніх досліджень про російських козаків див.: А. Л. Станиславский. *Гражданская война в России XVII века: казачество на переломе истории*. – Москва, 1990; Н.А. Мининков. *Донское казачество на заре своей истории*. – Ростов-на-Дону, 1992; Його ж. *Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.)*. – Ростов-на-Дону, 1998; А.С. Зусв. *Русское казачество Забайкалья во второй чет-*

верти XVIII—первой половине XIX вв. – Новосибирск, 1994; Д. В. Сен. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: Исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.). – Краснодар, 2001.

¹⁴ Серед іншого див.: С. Kumke. *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken: Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550–1648)*. – Berlin, 1993; Barrett. *At the Edge of Empire*; O'Rourke, *Warriors and Peasants*; В. Boeck. *Shifting Boundaries on the Don Steppe Frontier: Cossacks, Empires and Nomads to 1739* (Докторська дисертація, Гарвардський університет, 2002).

¹⁵ Про застосування такого підходу див. рецензію Браєна Бека на останні праці про Дон, Кубань і українських козаків: *Explorations in Russian and Eurasian History // Kritika*. – 2003, vol. 4, no. 3. – P. 735–46.

¹⁶ Ch. Witzernath. *Die sibirischen Kosaken im institutionellen Wandel der Handels-Frontier* (доповідь, прочитана на конференції «Історія Московської Русі через призму регіонів»).

¹⁷ В. Boeck. *Capitulation or Negotiation: Relations between the Don Host and Moscow in the Aftermath of Razin Uprising* (доповідь, прочитана на конференції «Історія Московської Русі через призму регіонів»).

¹⁸ Н. А. Мининков. *Донские атаманы второй половины XVII века: смена поколений и политических ориентиров* (доповідь на цій же конференції).

¹⁹ А. Kappelle. *The Russian Empire: A Multiethnic History*. – Harlow, 2001. – P. 52.